

فرهاد نظری، ذات‌الله نیک‌زاد

کتابه مسجد جامع دهلی^۱

شکرشکن شوند همه طوطیان هند
زین قند پارسی که به بنگاله می‌رود
حافظ

گورکانیان یا تیموریان هند (۹۳۲-۱۲۷۴ق/۱۵۲۶-۱۸۵۷م) در بیشتر مدت حکومتشان هم‌عصر صفویان بودند. در زمان آنان، هنر و ادبیات رونق گرفت و سرزمین هندوستان آبادان شد. زبان رایج دربار این سلسله مسلمان فارسی بود؛ اگر چه نسب آنان به مغولان می‌رسید. هند در دوره آنان گاه با ایران مراوده و دوستی داشت و گاه رقابت و ستیز؛ اما در هر صورت، نوازش‌های کریمانه امیران گورکانی به اهل هنر و ادب ایران‌زمین می‌رسید؛ و همین سبب شد که بسیاری از صوفیان و سخنوران و صنعتگران و هنرمندان ایرانی روانه دربار گورکانیان شوند. اشتیاق و حمایت آنان از زبان فارسی منجر به پدید آمدن سبک هندی در ادبیات و رونق و شکفتگی هنرهای دیگر شد. ظهور امیر خسرو، امیر حسن، و بیدل در شعر و امانت‌خان شیرازی (خطاط کتیبه‌های تاج‌محل) در خوشنویسی از شواهد بی‌شمار این امر است.^۲

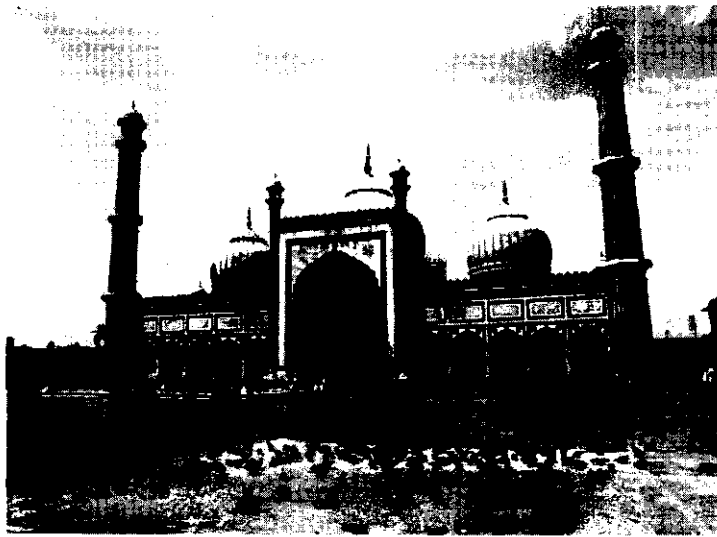
دهلی (شاه‌جهان‌آباد) پایتخت این سلسله بود و یادگارهای نفیسی از آن عصر در آن باقی است؛^۳ از جمله: منار قطب، لعل‌قلعه، مقبره همایون، مسجد جامع، و چندی دیگر. مسجد جامع از آثار متعدد معماری شاه‌جهان (حک ۱۰۳۶-۱۰۶۸ق/ ۱۶۲۷-۱۶۵۸م)، پنجمین پادشاه این سلسله، است.^۴

مسجد جامع دهلی

مسجد جامع دهلی یا مسجد شاه‌جهانی، بزرگ‌ترین مسجد شبه‌قاره و از مهم‌ترین مساجد تاریخی جهان اسلام، از سنگ سرخ بر بلندای پشته‌ای مشرف بر شهر دهلی ساخته شده است. امیر خسرو دهلوی (۶۵۱ق/ ۱۲۵۳م)، شاعر نام‌آور پارسی‌گوی هند که مدت‌ها پیش از گورکانیان می‌زیست، مثنوی‌ای در «صفت مسجد جامع» دهلی سروده است، که البته مقصود او مسجد شاه‌جهانی نیست. جالب اینکه مسجدی که او وصف کرده به مسجد جامع شاه‌جهانی شباهت بسیار دارد.^۵ اینکه آیا مسجد شاه‌جهانی را بر جای مسجد قدیم و بر الگوی آن ساختند نیاز به بررسی بیشتر دارد.

این مسجد صحنی وسیع دارد و رواقی پیرامون

گورکانیان، مهم‌ترین سلسله مسلمان در هند، با صفویان در ایران هم‌عصر بودند. در دوره حومت ایشان، روابط ایران و هند گاه روشن و گاه تیره بود. زبان و خط رسمی هند و دربار گورکانیان فارسی بود و بیشتر متون و کتیبه‌های این دوره به فارسی است. نمونه آن کتابه مسجد جامع دهلی است. جامع دهلی بزرگ‌ترین مسجد هند است و در زمان پادشاهی شاه‌جهان ساخته شد. این مسجد چند کتابه (کتیبه) دارد. درازترین آنها کتابه‌ای است به زبان فارسی و به خط ثلث بر پیشانی شبستان مسجد. این کتابه را در ده قاب مستطیل به رنگ سیاه بر زمینه سنگ سفید نوشته‌اند. موضوع آن احداث مسجد است؛ با این موضوعات: مدح بانی، وصف مسجد، تاریخ ساخت، دعا برای پایداری مسجد و دولت پادشاه، نام کاتب. موضوع کتابه‌های دیگر این مسجد ذکر پروردگار و آیاتی از قرآن است.

(۱) لک: واحد
تیمارش، معادل
صد هزار

موافق سال چهارم از دور سیوم جلوس» آغاز کرد. ساختمان مسجد طی شش سال به انجام رسید و مبلغ ده لک^(۱) رویه هزینه برداشت و مقارن یوم عید فطر افتتاح شد.

موضوع و مواد اصلی این کتابه چنین است:

(۱) وصف بانی: هشت سطر نخست کتیبه تماماً به وصف و مدح شاه جهان اختصاص یافته است.

(۲) وصف مسجد: وصف اجزا و عناصر مسجد و تشبیه و تعبیر آن به ارکان و عناصر طبیعت بیشترین سطح کتابه را اشغال کرده است؛ اوصافی از این قبیل: «قبه فلک شأنش از طبقات آسمان گذشته و شرفه طاق سپهرنشانش باوج کیوان پیوسته»، «فروغ شمسه پیش طاق جهان غایش روشنی بخش مصابیح سموات».

(۳) تاریخ ساخت، زمان ساخت، روز گشایش، هزینه ساخت مسجد

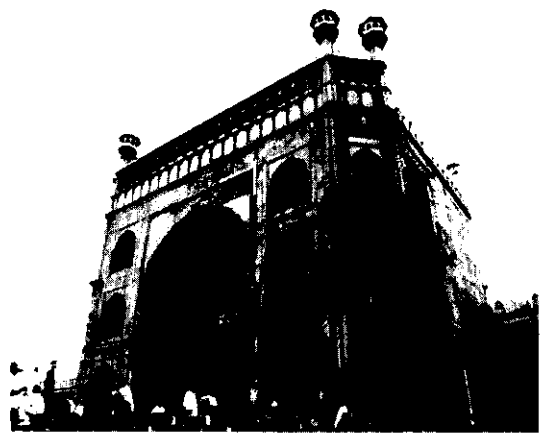
(۴) دعا برای پایداری مسجد و دولت پادشاه

(۵) نام کاتب

نثر کتیبه شبیه به سبک دوره صفویه است؛ پر تکلف و مملو از خیال پردازی و تشبیهات اغراق آمیز. از بسیاری از این تشبیهها — مثلاً «این مسجد کوه اساس گردون مماس» — مطلب دقیقی درباره مسجد به دست نمی آید. بنای مسجد هم، مانند متن کتابه، وسیع و متکلف و پریپرایه است.

کتابه های محراب

(۱) کتابه رأس محراب

آن گشته و درون و بیرون مسجد را به هم پیوسته است. مسجد بر طرح چهار ایوانی برآمده و سه مدخل در ضلع شمالی و شرقی و جنوبی دارد؛ و مدخل اصلی در ضلع شرقی است. این سردر روبه روی لعل قلعه (قلعه سرخ) واقع شده و رفیع تر از سردرهای دیگر است.

مقصوده و شبستان اصلی مسجد در جانب غربی صحن (جهت قبله) واقع است. نمای این بخش در امتداد سطح رواق پیرامونی نیست و به سمت صحن پیش آمده است. این بخش، گنبدی در مرکز و دو گنبد کوچک تر در طرفین دارد و کف آن بالاتر از کف صحن است. پیش از ورودی این قسمت، گنبدی به قامت یک مرد، نشسته بر چهار ستون سنگی، قرار دارد. در دو گوشه شبستان، دو مناره بلند ایستاده است.

در چهار گوشه صحن، چهار برج گنبددار مستقر کرده و در مرکز صحن حوض «کوثر سرشت» بزرگی نهاده اند. این مسجد، به استناد یکی از معدود کتابه (کتیبه) هایش، در ۱۰۶۶ ق ساخته شده است. طولانی ترین کتابه مسجد کتابه ای است به خط ثلث و از معرق سنگ، در ده قاب مستقل بر پیشانی نمای اصلی صحن (نمای سمت قبله)، در طرفین ایوان. هر قاب شامل هشت سطر، مجموعاً در هشتاد سطر، است. کتابه از سنگ سیاه بر زمینه سفید حک شده است. زبان آن فارسی، موضوع آن شرح ساخت مسجد، و کاتب آن نورالله احمد است.^۶

کتابه ها

کتابه اصلی

بر اساس کتابه اصلی یادشده، بنای مسجد را شاه جهان «در روز جمعه دهم شهر شوال سال هزار و شصت هجری،

فرمان شهنشاه جهان، پادشاه زمین و کیهان، خدیو کشورستان گیتی، خداوند / گردون توان، مؤسس قوانین عدل و سیاست، مشید^(۲) ارکان ملک و دولت، / بسیاریان عالیقدرت قضا فرمان قدر قدرت فرخنده برای خجسته منظر / فرخ طالع بلند اختر آسمان خجسته انجم سپاه خورشید عظمت فلک بارگاه

[قاب ۲:]

مظهر قدرت الهی، مورد کرامت نامتناهی، مظهر کلمه الله العلیا، مَوْجُ الملة الحقیقیة البیضا / ملجأ الملوك و السلاطین، خلیفة الله فی الارضین، الحاقان الأعدل الأعظم، و القانن الأجل الأکرم / ابوالمظفر شهابالدین محمد صاحبقران ثانی، شاهجهان پادشاه غازی، لازالت رایات دولته منصوره / و اعداء حضرته مهورة، که دیده بصیرت حق بینش از شعشعه انوار هدایت ﴿انما یعمر مساجد الله

[قاب ۳:]

مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَ الْیَوْمِ الْآخِرِ ﴿ مستبیرست و آینه ضمیر صدق کرنش از اشعه مشکوة روایت ﴿ احب البلاد الی الله مساجدها ﴿ فروغ خیزد، این مسجد کوه ساس کرد و بماس که کریمه ﴿ لمسجد استس علی التقوی ﴿ بیان بنیان پایدار اوست و بینه ﴿ و التقی فی الارض روایی آن تمید بکم ﴿^{۱۰} کاتبه ایوان / استوار او، قبه^{۱۱۳} قبه فلک شانش از طبقات آسمان گذشته و شرفه طاق سپهر نشانش باوج کیوان پیوسته /

[قاب ۴:]

گر ز طاق و قبه مقصوره اش جویی نشان
هیچ توان گفت غیر از کهکشانش و آسمان
فرد بودی قبه که گردون بودی ثانیش
طاق بودی طاق اگر جفتش بودی کهکشانش

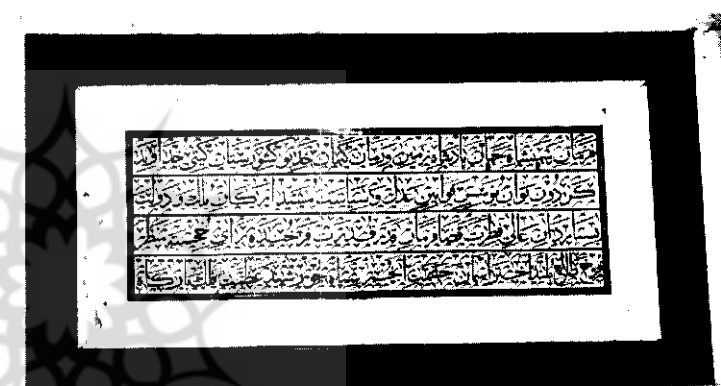
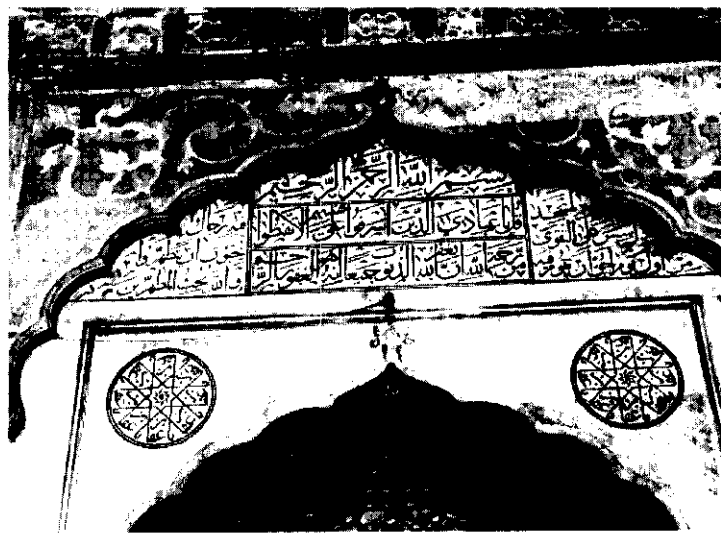
فروغ شمشه پیش طاق جهان نماش روشن بخش مصابح سموات، پرتو کس^{۱۲(۳)} گنبد / عالم آرایش نور افزای فتادیل جنات، منبر سنک مرمرش چون صخره مسجد اقصی مورات

[قاب ۵:]

مقام ﴿ قاب قوسین او آدنی ﴿^{۱۳} محراب فیض گسترش مانند صبح صادق گشاده پیشانی بشارت رسان / ﴿ و لقد جاءهم من ربهم الهدی ﴿^{۱۴} ابواب رحمت آیش صلی ﴿ و الله یدعوا الی دار السلام ﴿^{۱۵} بمسامع خاص و عام رسانیده؛ منار سپهر مدارش ندای ﴿ و یجزی الذین احسنوا بالحسنى ﴿^{۱۶} / از نه رواق گنبد فیروز مقام گذرانیده؛ سقف رفیع باصفایش تماشاگاه روحانیون کره افلاک

[قاب ۶:]

صحن وسیع دلگشایش سجده گاه پاکژادان معموره خاک روح فضای فیض اتما / و طیب هوای روح افزایش از روضه رضوان

وسط:

﴿ بسم الله الرحمن الرحیم قُلْ بِاَعْبَادِ الذِّینِ اَسْرَفُوا عَلٰی اَنْفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللّٰهِ اِنَّ اللّٰهَ یَغْفِرُ الذَّنْبَ جَمِیْعًا اِنَّهٗ هُوَ الْغَفُوْرُ الرَّحِیْمُ ﴿

چپ:

﴿ لمسجد استس علی التقوی من اول یوم احق ان تقوم فیه ﴿

راست:

﴿ فیه رجال یحبون ان یتطهروا و الله یحب المطهرین ﴿^۷

(۲) لچکی های محراب:

ذکر «یا غفار» در قالب دایره ای تحریر شده است. هر دایره از تکرار هشت بار ذکر «یا غفار» پدید آمده است.

(۳) کتابه ایوان

لچکی های ایوان قبلی: ذکر «یا هادی» به شکل مستدیر از تکرار هشت «یا هادی» پدید آمده است.

متن کتابه اصلی

[قاب ۱:]

- (۲) برافراشته، بلند؛ محکم و استوار
(۳) قبه کوچک روی گنبد
(۴) قبه، گنبد کوچک

کتاب نامه

امیر خسرو دهلوی. *قران السعدین*. با پیش گفتار احمد حسن دانی. اسلام آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۱۹۷۲.

کُنج، ابا. *معماری هند در دوره گورکانیان*. ترجمه حسین سلطان زاده. تهران: دفتر پژوهشهای فرهنگی، ۱۳۷۳.

هولود، رناتا (و.). *اصفهان در مطالعات ایرانی*. تهران: فرهنگستان هنر، ۱۳۸۵.

یارشاطر، احسان. «ادبیات دوره صفوی: پیشرفت یا انحطاط». ترجمه محمد تقی فرامرزی. در: رناتا هولود، *اصفهان در مطالعات ایرانی*. ۲۶۸-۲۱۷.

حکایت کرده و عذوبت ماء معین / حوض دلنشین نظافت‌امایش
از چشمه سلسبیل خبر داده؛ در روز جمعه دهم شهر شوال/
سال هزار و شصت هجری موافق سال چهارم از دور سیوم جلوس
میمنت‌انوس، بساعتِ خجسته

[قالب ۷:]

و طالع شایسته، سرمایه ایتنا و پیرایه تأسیس یافت و در عرض مدت
شش سال مجسن سعی / کاربردان کارگران کارگزار و فرط اعتنا
و اهتمام کارفرمایان صاحب‌اقدار و بذل جد / و جهد استادان
ماهر دانشور و وفور کوشش پیشه‌کاران چابک‌دست صاحب‌هنر
و اتفاق / مبلغ ده لک رویه، صورت انجام و طراز اختتام پذیرفت و
مقارن اتمام در روز عید فطر،

[قالب ۸:]

بقر قدم اقدس پادشاه ظل‌الله صافی‌تبت خداآگاه زیب و
زینت گرفت و با قامت نماز عید / و ادای وظایف اسلام، چون
مسجدالحرام در روز عید اضحی مرجع طواف امام گردید / و
میانی اسلام و ایمان را مانت و رصانت کرامت فرمود. سیاحان
ربع مسکون / و مسالک‌نوردان کوه و هامون را آراسته‌عمارتی باین
رفعت و حصانت در آینه بصر

[قالب ۹:]

و مرات خیال مُرتسم نگشته؛ و حقایق‌گزاران وقایع دهر و
فکرت‌پردازان نظم و ثر را / که سوانح‌نگاران بدایع ارباب مُلک و
دولت و صنایع‌شناسان اصحاب محکت و قدرتند / افراخته بنایی
باین شکوه و عظمت بر زبان قلم و قلم زبان نگذشته، فرازنده کاخ
هستی / و طرازنده بلندی و پستی این بنیان رفیع را، که قرطالعین
بینش و زینت‌بخش کارخانه آفرینش است /

[قالب ۱۰:]

پایدار داشته صدای تسبیح مُسبحانش را هنگام‌آرای ذاکران
جامع ملکوت و زمزمه / تهلیل مهلائش را نشاط‌افزای معنکهان
جوامع جبروت دارد و رؤوس منابر معموره جهان را / بمخضبه دولت
جاوید طراز^(۵) این پادشاه دادگر دین‌پرور که بمیان ذات مقدس
سبارکش ابواب / امن و امان بر روی روزگار گشاده است آراسته
داراد؛ بحق الحق و اهله / کتبه نورالله احمد

□

پیش‌نوشت‌ها:

۱. این مقاله حاصل سفر نگارندگان به هند برای شرکت در «سومین کارگاه آموزشی حفاظت و مدیریت آثار تاریخی صفوی، تیموری و گورکانی» است.

۲. برای آگاهی از ادبیات این دوره نک: یارشاطر، «ادبیات دوره صفوی: پیشرفت یا انحطاط»، ۱: ۲۶۸-۲۱۷.

۳. امیر خسرو دهلوی «حضرت دهلوی» را در مثنوی *قران السعدین* این گونه وصف کرده است: «حضرت دهلوی کنف دین و داد / جنت عدن است که آباد باد / هست چو ذات ارم اندر صفات / حرسها الله عن الحادئات / [...] از سه حصارش دو جهان یک مقام / و از دو جهان یک نفسش ده سلام / [...] قبه اسلام شده در جهان / بسته او قبه هفت آسمان / ساکن او جمله بزرگان ملک / گوشه به گوشه همه ارکان ملک» امیر خسرو دهلوی، *قران السعدین*، ۵۰-۵۳.

۴. برای آگاهی از معماری زمان شاه‌جهان، نک: کُنج، *معماری هند در دوره گورکانیان*، ۹۳-۱۲۴.

۵. نک: امیر خسرو دهلوی، قرآن السعیدین، ۵۳-۵۵.

۶. مسجد پادشاهی لاهور با طرحی شبیه به این مسجد در ۱۰۸۴ ق بنا شد. بر پیشانی این مسجد، قاب‌هایی شبیه به جامع دهلی منظور شده؛ اما فاقد نوشته است. بر پیشانی سردر این مسجد، کتابه‌ای کوتاه مختصری به این مضمون هست: «لا اله الا الله / مسجد ابوالمظفر محی‌الدین محمد عالم‌گیر پادشاه غازی سنه هزار و هشتاد و چهار هجری اتمام یافت. / به اهتمام کمترین خانه‌زاد [...]». (من کتیبه از روی عکس قرائت شد). عکس‌های مسجد پادشاهی لاهور را دوست گرامی جناب آقای سید عمادالدین خضرائی در اختیار نگارندگان قرار داد. از ایشان سپاس‌گزاریم.

۷. توبه (۹): ۱۰۸.

۸. توبه (۹): ۱۸. ﴿إِنَّمَا نَعْبُدُ اللَّهَ مِنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَ أَقَامُوا الصَّلَاةَ وَ آتَى الزَّكَاةَ وَ لَمْ يَحْسُوا بِاللَّهِ فَمَتَىٰ أُولَٰئِكَ أَن يَكُونُوا مِنَ الْمُهْتَدِينَ﴾ «مساجد خدا را تنها کسانی آباد می‌کنند که به خدا و روز بازپسین ایمان آورده و نماز برپا داشته و زکات داده و جز از خدا ترسیده‌اند؛ پس امید است که اینان از راه‌یافتگان باشند.»

۹. توبه (۹): ۱۰۸. ﴿لَا تَقُمْ فِيهِ أَبَدًا لِمَسْجِدٍ أُسِّسَ عَلَى التَّقْوَىٰ مِنْ أَوَّلِ يَوْمٍ أَحَقُّ أَنْ تَقُومَ فِيهِ فِيهِ رَجُلٌ يَخْفَىٰ أَنْ يَتَطَهَّرُوا وَاللَّهُ يَكْتُبُ الْمُطَهَّرِينَ﴾. «هرگز در آن جا مایست؛ چرا که مسجدی که از روز نخستین بر پایه تقوا بنا شده، سزاوارتر است که در آن [به نماز] ایستی. [و] در آن، مردانی‌اند که دوست دارند خود را پاک سازند. و خدا کسانی را که خواهان پاکی‌اند دوست می‌دارد.»

۱۰. لقمان (۳۱): ۱۰.

۱۱. دهخدا یکی از معانی قِمَهِ را «کلس که بر سر گنبد نهند» ذکر کرده و در حاشیه نوشته است که «معنی اخیر در کتب معتبر لغت دیده نشد.»

۱۲. «کلس. [ک ل] در هندی قبه را گویند که بر گنبد معماری و بروج و مساجد و کنگره‌های عمارات نصب کنند. (غیاث). لغت‌نامه دهخدا، ذیل «کلس».

۱۳. نجم (۵۳): ۹.

۱۴. نجم (۵۳): ۲۳.

۱۵. یونس (۱۰): ۲۵.

۱۶. نجم (۵۳): ۳۱.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی